

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հոկտ. 17 մանիֆեստը:—Ինքնակալութեան եւ յեղափոխութեան պայքարի վրայ յետադարձ հայեացք:—Հասարակութեան օճեցնական կազմի դերը յեղափոխական շարժման մէջ:—Հոկտ. 17-ի մանիֆեստից յետոյ:—Սանմանադիր ժողովի անհրաժեշտութիւնը:—Թուրքական արեւաւմեք Քիճիսի վրայ:—Հին բեժիմ եւ հասարակական խղճի դատաստան:—Համակովկասեան ժողով:—Գայլերի գլխին աւեսարան եւ զինուած խաղաղութիւն:

Հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը.

Աստուծոյ ողորմածութեամբ Մենք ՆԻԿՈՂԱՅ ԵՐԿՐՈՐԴ, Կայսր եւ Խնքնակալ համայն Ռուսիայի, Թագաւոր Լեհաստանի, Մեծ Իշխան Ֆինլանդիայի եւ այլն եւ այլն:

Յայտարարում ենք մեր բոլոր հաւատարիմ հպատակներին. Մեր Կայսրութեան մայրաքաղաքներում եւ այլ շատ տեղերում խառնակութիւններն ու յուզումները մեծ եւ ծանր վշտով են լքեցնում Մեր սիրտը: Ռուսաստանի վեհապետի բարօրութիւնը անխղճի կապուած է ժողովրդի բարօրութեան հետ, եւ ժողովրդի վիշտը—նրա վիշտն է: Այժմ ծագած յուզումներից կարող է առաջ գալ ժողովրդական խոր անխելանութիւն եւ սպառնալիք Մեր Պետութեան ամբողջութեան ու միութեան:

Թագաւորի ծառայութեան մեծ ուխտը հրամայում է Մեզ՝ Մեր բանականութեան եւ իշխանութեան բոլոր ոյժերով ձգտել տէրութեան համար այդքան վտանգաւոր խառնակութեան ամենաշուտափոյթ խափանման: Հրամայելով պատշաճաւոր իշխանութիւններին միջոցներ ձեռք առնել՝ անկարգութիւնների եւ բռնութիւնների ուղղակի արտայայտութիւնները վերացնելու, ի պաշտպանութիւն խաղաղ մարդկանց, որոնք ձգտում են իւրաքանչիւրի վրայ ընկած պարտքը հանդատօրէն կատարելու, Մենք, պետական կեանքի խաղաղացման նպատակով Մեր նախորդած ընդհանուր միջոցների յաջող իրագործման համար, անհրաժեշտ համարեցինք միացնել բարձր կառավարութեան գործունէութիւնը:

Կառավարութեան պարտականութեան վրայ ենք դնում Մենք ի կատար ածել Մեր անկրօնաւի կամքը.

1) Շնորհիւ ազգաբնակչութեան՝ քաղաքացիական ազատութեան անսասան հիմունքները՝ անձի իսկական անձեռնմխելիութեան, խղճի, խօսքի, ժողովների եւ դաշնակցութիւնների ազատութեան օկզդունքների վրայ:

2) Զգադարեցնելով Պետական Դումայի համար արդէն նշանակուած ընտրութիւնները, այժմ եւեթ Դումայում մասնակցելու նպատակով՝ կոչելու ըստ կարելիութեան, որ համապատասխանում է մինչեւ Դումայի գումարումը մնացած ժամանակի սղութեան—ազգաբնակչութեան բոլոր դասակարգե-

բը, որոնք այժմ բոլորովին զրկուած են ընտրողական իրաւունքներից, իսկ ընդհանուր ընտրողական իրաւունքի սկզբունքի յետովուայ զարգացումը թողնել նոր հիմնուած օրէնսդրական կարգին:

3) Հաստատել, իբրեւ անսասան կանոն, որ ոչ մի օրէնք չկարողանայ ոյժ ստանալ առանց Պետական Դումայի հաւանութեան և որ ժողովրդից ընտրուածների համար ապահոված լինի հնարաւորութիւն իրական մասնակցութեան Մեղնից զրուած իշխանութիւնների գործողութիւնների օրինաչափութիւնը վերահսկելու գործում:

Հրաւիրում ենք Ռուսիայի բոլոր հաւատարիմ զաւակներին յիշել իրանց պարտքը գէպի հայրենիքը, օգնել զարարացնելու այս չլուծած խառնաշփոթութիւնը և Մեզ հետ միասին լարել բոլոր ոյժերը՝ վերականգնելու հանգստութիւնը և խաղաղութիւնը հայրենի երկրում:

Տուած է Պետերսբուրգում Հոկտեմբերի 17-ին 1905 թ. Գր. ծն., իսկ Մեր Թագաւորութեան 11-րդ տարին:

ՆԻԿՈԼԱՅ:

Այդ մանիֆեստի նշանակութիւնը լաւ ըմբռնելու համար մի յետադարձ հայեացք գցինք անցեալի վրայ:

Դարերի ընթացքում ոռւս ինքնակալութեան ձեռք առած բոլոր արգելքներն ու խտուրթիւնները, ինչպէս և ժողովուրդը թաթարա-բելզանդական ընթիմի միջոցով այլասեռելու հրէշաւոր ջանքերը, անկարող եղան խեղդելու ոռւս ժողովրդի առանձին շերտերի ազատական փորձերը: Եթէ Ստեփան-Ռազինի կամ Պուգաչովի առաջնորդութեամբ գիւղացիական-կազակային խռնակ, տարերային ապստամբութիւնները հզօրապէս ճնշուեցան, եթէ «ղեկաբերիստների» այդ զինուորական-ազնուական ինտելիգենցիայի զաւադրութիւնը Գախախուեց (1825 թ.), եթէ 1848 թուի եւրոպական յեղափոխութիւնից յետոյ Նիկոլայեան ընթիմը դրակոնեան խտուրթիւններով սպանեց ոռւս եւրոպայամիտ գրականութիւնը, անզօր գտնուելով միաժամանակ լռեցնելու և Գերցէնի КОЛОКОЛЪ-ի ձայնը արտասահմանից, — չպէտքէ մոռնալ որ վերջ իվերջոյ ինքը ճորտատիրական-զինուորական ինքնակալութիւնն ևս պէտք է հանդիպէր իրերի այնպիսի դրութեան, երբ այլևս ոչ մի կերպ չէր կարելի հակառակել ժողովրդի կեանքի: Մէջ, տնտեսական և մտաւոր փոփոխութիւնների շնորհիւ, առաջ եկած ոյժերի գոռհի դիմաց. բաւական էր դրա համար որ հնի սնանկութիւնը մի որեւէ կատարողով բացարձակապէս արտայայտուէր: Պատմութեան մի այդպիսի հատուցման մոմենտ էր 1856 թ. Սևաստոպոլեան պարտութիւնը...

Նիկոլայ Առաջինի յաջորդ Ալեքսանդր Երկրորդը այլևս չէր կարող շարունակել հին ընթիմը. նա ստիպուած էր տալու ոչ մի-

այն ճորտերի ազատութիւն, այլև քաղաքակիրթ կեանքում անհրաժեշտ ճանաչուած մի շարք «մեծ բեֆօրմներ»։ Թէև հասարակութեան դասակարգային փոփոխութիւնները աւելի լայն բեֆօրմներ էին պահանջում, սակայն նրա կազմութեան մէջ առաջ եկած ոյժերը դեռ թոյլ էին ստիպողական դիրք բռնելու։

Այդ բեֆօրմների շնորհիւ Ռուսաստանում իր առաջնակարգ դիրքից ընկաւ ծաղնականութիւնը, իսկ մինչև այդ թոյլ արդիւնազորական-առևտրական դասակարգը և ղեկավարատ շերտերից դուրս եկած ինտելիգենցիան զարգանալու ահագին զարկ ստացան։ Արագ-արագ առաջ գնաց հասարակական կազմի հսկայական փոփոխութիւնը. ազատուած գիւղացիական դասակարգի կողքին, ազատ աշխատանքի շնորհիւ, երևան եկաւ և բանուորական դասակարգը։

Չմոռանանք որ «մեծ բեֆօրմների» հետ ուռա ինքնակալութիւնը նոր կեանքի մէջ կարողացաւ պահպանել ժանդոտած ու մեռած անցեալի ամենազաղրելի կողմը, այնէ՛ պոլիցիական բիւրոկրատիական սիստեմով կառավարելու ձևը։ Հասարակութիւնը չստացաւ սահմանադրական և ոչ մի երաշխաւարում։ Այդպիսով, նոր գինին ածուեց հին, նեխուած տէլի մէջ։ Բնականաբար, հին բեժիմի այդ մնացորդը փտում առաջացրեց նոր բեֆօրմների մէջ։ Կեանքը ապականող այդ հին բեժիմային մնացորդների դէմ առաջին մաքառողը միայն ինտելիգենցիան էր։ Ժողովրդի մէջ նրա քարոզը դեռ թոյլ արձագանք էր գտնուում «Զեմելովցիների», «Նարոդովովցիների» ջանքերը այնուամենայնիւ ահագին դեր կատարեցին Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը նախապատրաստելու գործում։ Ռուս մասսայից կտրուած ինտելիգենցիան մի շարք «նիհիլիստական» փորձերով ստիպեց բիւրոկրատիայի խոհեմ ներկայացուցիչներին կանգ առնել Լոուիս-Մեյիքեան «սահմանադրութեան» վրայ։ Մինչ ինքնակալը տատանւումէր վերջնականապէս ընդունելու այդ սահմանադրութիւնը, վրայ հասաւ 1881 թ-ի մարտի 1-ը։ Այնուհետև Ալեքսանդր Նրրորդը, զահ բարձրանալով, մի կողմ նետեց գիշումների քաղաքականութիւնը և սկսեց «արմատախիլ անել երկրից կրամոլան»։ Այդ բեժիմի աջողութիւնը ցոյց էր տալիս որ հասարակական ընդիմադիր էներգիան բաւականաչափ ուժեղ արտայայտութիւն չունի հասարակական կազմութեան ստրուկտուրայի մէջ. ժանր-առևտրական դասակարգը, գիւղացիութիւնը և բանուորականութիւնը անպատրաստ էին ու անգիտակից, ուստի և անմաս սահմանադրական ազատութիւններ պահանջելու գործում։

Նոր ինքնակալի նշանաբանն եղաւ. «Ռուսաստանը պրաւ-

օսլաւ, ազնուական ռուսներէ համար: Հասկանալի է թէ այդ քաղաքականութիւնը ինչպէս պէտք է վերաբերուէր դէպի ոչ-ազնուականը, ոչ-պրաւօսլաւը և դէպի ոչ-ռուսը: Մի շարք նոր առանձնաշնորհումներով նա աշխատեց պահպանել ընկնող ազնուականութեան դիրքը: Դիւղացին դարձեալ յանձնուեց ազնուականների (զեմսկի նաչալնիկ) կատարեալ խնամակալութեան: Բնական է որ «ժամանակաւորապէս-պարտաւորուած» գիւղացիների դրութիւնն էլ չպէտք է փոփոխուէր Անդրկովկասում, և թուրք ու վրացի ազնուականները պէտք է աւելի սիրելի դառնային ինքնակալութեան գործիք բիւրոկրատիայի աչքում, քան ազնուական տալրերից համարեա զուրկ հայ ժողովուրդը որի կուլտուրական-ազգային առաջադիմութիւնը Կովկասում աչքի ընկնող երևոյթ էր: Այդ բեթիմը իր սեփական ռուս ժողովրդի կրթութիւնն էլ էր սահմանափակում. համալսարանի, միջնակարգ ուսումնարանների մուտքը դժուարացնում էր ոչ-ազնուական չքաւորների համար. դպրոցը, գիտութիւնը և գրականութիւնը, ինչպէս և հպատակների կեանքն ու պատիւը յանձնուած էին առաջադիմութիւն ճշող բիւրոկրատիայի անսահման քմահաճոյքին: Բացի ազնուականութիւնից առանձին հովանաւորութիւն էր ցոյց տրուում նաև «հայրենի արդիւնագործութեան և առևտրի» արուեստական գերաճման. մի բան, որ միւս պայմանների հետ միասին, արագացնում էր մասսայի չքաւորումը և աւելի կատարեալ դարձնում թշուառութեան և փարթամութեան հակապատկերները: Բռնած ընթացքի շնորհիւ օրէցօր բազմանում էր բանուորականութիւնը, աղքատանում գիւղացիութիւնը ու մանր բուրժուազիան, սաստկանում ինտելիգենտ տարրերի դժգոհութիւնը տիրող բռնութիւնից:

Ալեքսանդր III-ըդի մահից յետոյ շարունակուեց նրա քաղաքականութիւնը միայն աւելի անսխառն և տատանուող եղանակով: Բայց հասարակութեան խաւերի ոյժերի մէջ արդէն մեծ փոփոխութիւններ էին կատարուել: Այդ ի հարկէ չէր նկատում կարճատեւ բիւրոկրատիան, որ շարունակում էր իր երկաթէ բռունցքներում սեղմել ժողովրդի հաստունութիւնը: Կոլոսս ինքնակալութիւնը կանգնած էր անխորտակելի համարուած ղինուորական ոյժի պատուանդանի վրայ, և Կիլիկիա ու Գոմէլի հրէական ջարդերը կազմակերպող, ինչպէս և Ֆինլանդեայի իրաւունքները ոչնչացնող Ֆոն

¹⁾ Արտաքին քաղաքականութեան մէջ այդ ուղղութիւնը արտայայտուել էր, ի մէջի այլոց, Լորանովի նշանաւոր խօսքերով. «Մեզ հարկաւոր է Հայաստանը առանց հայերի»:

Պլեվէն հաւատացած էր թէ իրան կ'աշողուի կանգնեցնել իրե-
րի բնական ընթացքը և գլուխ բերել մինչև վերջ պոլիցիական-
ժանդարմական դաժան կառավարումը ամենածայրայեղ հետեո-
ղականութեամբ: Սակայն հասարակական ոյժերը արդէն այնքան
մեծ էներգիա էին ամբարել որ բաւական էր մի խոշոր սխալ քայլ
կառավարութեան կողմից՝ որ բռնկուի բացարձակ շարժումը: Այդ
սխալը ոռւտ-հապոնական պատերազմն էր, որ թուլացրեց ինք-
նակալութեան զինուորական և ֆինանսական ոյժերը:

Ձայնից և իրաւունքներից զուրկ ժողովրդի արիւն քրտին-
քով վաստակած միլլիօնները ոռւտ բիւրոկրատները, միացած
կամարիկայի հետ, վաղուց է որ վատնում էին իրանց անձնա-
կան շահերի համաձայն: Այդպիսի ոճրագործ «գեշեֆտներից»
մէկն էր և Վեալուի կոնցեսսիան» Կորէայում. Բեզորբարզով և
ընկ.-եան աշողուեց պետական գանձարանից ոչ միայն տաս-
նեակ միլլիօններ վատնել իր շահադիտական ձեռնարկութիւն-
ների վրայ, այլև քաղաքական ընդհարում առաջ բերել Ճապոնի-
այի և Ռուսաստանի մէջ: Եւ փոքր Ճապոնիան շատ շուտով ցոյց
տուաւ ռազմական ուժով գոռոզ ոռւտ ինքնակալութեան բոլոր
փրօւածութիւնն ու ապիկարութիւնը նոյնիսկ պատերազմական
ասպարիզում: Ճապոնական հարուածներից սկսեց սասանուել
ինքնակալութեան պատուանդանը և ազատ գլուխ բարձրացրեց
ժողովրդի ճնշուած ապստամբ ոգին: Այնուհետև Ֆոն-Պլեվէն
իր բոլոր գոռոզութեամբ մի սին անոն, մի ֆիկցիա էր, որ
չքացաւ յեղափոխականի նետած ոռւմբով (Հոկ. 15, 1904):
Բիւրոկրատիան հասկացաւ որ հասել են իր վերջին օրերը և
դրութիւնը լուրջ է: Պէտքէր զիջումներ անել: Եւ այդ զիջու-
մները անւում էին ամբողջ մի տարի՝ «Իւրաքանչիւր ժամից
յետոյ մի սեղանի գդալ» դեղատոմսայն իմաստութեամբ... Այդ
ժլատ զիջումներից առաջինն էր ներքին գործոց նոր մինիստր
Սվետապոլկ-Միրսկու նշանակումը, իր հռչակաւոր «վստահու-
թեան» կոչով՝ ուղղած հասարակութեան:

Փչեց «գարնանային տրամադրութեան» թեթև գեփիւռը,
որ իսկապէս գալիք փոթորկի միայն կարագետն էր: Մամուլն
ու հասարակութիւնը, ազատուած պլեվէեան մղձաւանջից, սկը-
սեց մի քիչ ազատ շունչ քաշել: Կենդանացաւ մեռած համար-
ուած Ղազարոսը՝ ոռւտ ժողովուրդը, որ այլևս չուզեց մնալ այն
գերեզմանում, ուր կոխել էր նրան ինքնակալութիւնը:

Անցեալ հոկտեմբեր ամսում էր, երբ զեմսովային և քա-
ղաքային գործիչների, ինտելիգենտ զանազան շրջանների, գի-
տական ընկերութիւնների ժողովներ ու բանկետներ էին տեղի
ունենում և քաղաքական հաւատամքներ ձևակերպւում: Բոլորից

լուում էր նոյն երգը. «առանց խիստ օրինակարգի, անձի, խօսքի, համագումարների և միութիւններ կազմելու ազատութեան, առանց հասարակութեան մասնակցութեան երկրի օրէնսդրութեան մէջ, առանց հաքարակական կոնտրոլի աղմինխտրացիայի վրայ անկարող է Ռուսաստանը զարգանալ և բարօրութեան հասնել»։—Մի երգ, որ զանազան ձևերով արտայայտում էին ռուս ինտելիգենտ խաւերը, սկսած դեռ Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան օրից, բայց մի տենչանք որ մնում էր առանց իրագործման ամբողջ դար, որովհետեւ հասարակական կազմութեան մէջ չկար ոյժ՝ կեանքի մէջ մտցնելու իրաւունքը։ Այժմ հանգամանքները փոխուել էին. ինքնավստահ Կուրդպատկինը մի շարք խայտառակ պարտութիւններից յետոյ տեսել էր և Լաօեանի ճակատամարտը։ Պորտ-Արտուրը ընկնելու վրայ էր։ Զնայած այդ յուսահատ դրութեան, ռուս բիւրոկրատիան դեռ լաւատես էր իր ապագայ գերիշխանութեան նկատմամբ և չէր ուզում լսել ոչինչ «պետական կազմը» և «անսասան հիմնական օրէնքները» փոփոխելու մասին։ Դեկտեմբերի 12-ին հրատարակուած Ուկազով պէտք է միայն մի քանի «բարելաւումներ» մտցնուէին պետական կարգի մէջ։ Մինխտրների կոմիտեում պէտք է մրգէր իր բիւրոկրատիական ապիկար ուղեղը՝ «բարելաւումներ» ծրագրներ մշակելու գործում։ Բայց հասարակութիւնը արդէն ոյժ էր զգում իր մէջ և հասկանում էր այդ ձգձգելու քաղաքականութիւնը... Ընկաւ և Պորտ-Արտուրը (դեկտ. 20). յեղափոխական յուզումը ներքին կեանքում օրէցօր սաստկանում էր. ուսանողական, բանուորական խռովութիւնները ալեկոծուած ազգաբնակչութեան հոծ մասսաների վերևի փրփուրներն էին միայն. և իրօք, չկար հասարակութեան մէջ մի նշանաւոր շերտ, որ ցանկար ապրել հին ընժիմի տակ։

Ճիշդ է, քահանայ Գապոնի առաջնորդութեամբ յունուաւորի 9-ին ծարի մօտ գնացող բանուորների հսկայական ամբոխը ցրուեց Պետերբուրգի փողոցներում զօրքի գնդակներով և սրերով, բայց այդ արիւնահեղ անցքը միայն փարատեց ծարի հմալքը ուս գոհհիկ ժողովրդի աչքում, աւելի ոյժ տուաւ յեղափոխութեան ալիքներին։ Այնուհետեւ բանուորական գործադուլները ահագին ծաւալ ստացան Ռուսաստանի բոլոր արդիւնաբերական կենտրոններում. տնտեսական պահանջների հետ բանուորները արդէն շեշտում էին քաղաքական ազատութիւնների պահանջների վրայ։

Այս բոլոր շարժումները բնականաբար արձագանք էին գտնում և Կովկասում, ուր Գոլիցինի և Վելիչկօի գործունէութիւնից յետոյ ռուս բիւրոկրատիայի և ռուս ամբոխի մէջ բուն էր

դրել այն կարծիքը թէ այդտեղ «հարստահարիչ» հայն է բոլոր, հակապետական շարժումների պատճառը, հայն է ինքնակալ ընտրի մի համար ամենավտանգաւոր տարրը: Այդ մեղադրանքների մէջ ճիշտն այն էր միայն՝ որ հայ տարրը ոչ մի շահ չունէր պաշտպանելու հին ընտրի, որ հնարաւոր էր դարձնում Դոն-դուկով Գոլիցինի նման սատրապների վայրագորէն անարդար կառավարութիւն: Եւ ահա ինչու:

Հայ ժողովուրդը բաղկացած է գիւղացիութիւնից, բանուորականութիւնից, մանր-բուրժուազիայից և ինտելիգենցիայից: Սակաւաթիւ խոշոր բուրժուաների և ազնուականութեան դերը մեծ չէր մեր կեանքում և դրանց համար ոչ մի արժէք չունէր ազգային-պրոգրեսսիւ քաղաքականութիւնը: Զնչին էր մեղանում և ժողովրդից կախում ունեցող հոգևորականութեան դերը: Հազիւ մի տասնեակ բարձր կղերի և ժողովրդի խաւս բի հետ իր շահերով կապուած քահանաների մէջ աւելի շուտ անտապառնիկ կարելի էր գտնել, քան դասակարգային ընդհանուր կապեր: Յամենայն դէպս, կղերի և խոշոր բուրժուազիայի դերը պասսիւ էր: Հայ գիւղացիութիւնն ու բանուորականութիւնն էլ մի առանձին զարթնած գիտակցութիւն չէին ցոյց տալիս, մինչև որ զարթոնների և կալուածների գերաւումը չնցնեց դրանց: Հայ իրականութեան մէջ դործօն դեր էր կատարում իսկապէս միջին դասակարգը—մանր բուրժուազիան իր ինտելիգենտ և կիսաինտելիգենտ տարրերով: մեր կեանքին տոն տուողը այդ խաւնէր, իսկ հայ ժողովրդի այդ հասարակական կազմութեան աւելի էին համապատասխանում ազգային-դեմոկրատիական կարգերը: Հետևաբար սահմանադրական Ռուսաստանը հայութեան նպաստաւոր կարող էր լինել, իսկ բիւրոկրատիա կան-ազնուապետական ինքնակալութիւնը՝ հայի զարգացման խոչնդոտ:

Դրան աւելացրէք և այն որ թիւրքահայերի ողբալի դրութիւնը վերջին քառորդ դարում առաջ բերաւ յեղափոխական մի հոսանք, որի տարրերը, երբ ստիպուած եղան խառնուել նաև ռուսահայերի գործերում, բնականաբար մտցրին մաքառման մէջ իրանց տակտիկան: Այդպիսով հայ ժողովրդի գործօն շերտերը դառան դեմոկրատիական-յեղափոխական: Թէ ի՞նչ դպացմունքներ պէտք է տածէր ռուս բիւրոկրատիան դէպի այդպիսի ժողովուրդ—պարզ է... Իսկ մեր հարեաններ:

Թուրք և վրացի ժողովուրդների մէջ տիրապետող, ազդեցիկ, գործօն տարրը ազնուականութիւնն էր, այն զանազանութեամբ սակայն որ վրաց ժողովրդի բանուորական և գիւղացիական տարրը արդէն գիտակցութեան էր հասել և իր ա-

ունեւորներն իրենց իրենց, իսկ թուրք տգէտ ժողովուրդը հլու
 հպատակ էր իր բէգերի և մոլլաների ձեռքում: Ուրեմն, վրաց
 ազնուականները և թուրքութիւնը ամբողջապէս պէտք է
 կողմնակից լինէին հին ընթիմին: Այդպիսով ուսու չինովնիկու-
 թիւնը, վրաց ազնուականութիւնը և թուրքութիւնը բնական զի-
 նակիցներ էին և պէտք է կուէին մի դրօշակի տակ: Դրանց
 թէև հոգով հարազատ էին հայ խոշոր բուրժուաները և բարձր
 հոգևորականութիւնը, սակայն հակառակ կողմի նախանձը և
 չինովնիկների թուր հասկացողութիւնը մերոնց quasi-«ազգային»
 սեպարատիստական ուղղութեան մասին, անջատում էր առա-
 ջացել: Ուստի երբեք զափոխութեան ալիքները հասան նաև Կով-
 կասին՝ հակաշեղափոխական շարժումը պէտք է իր զայրոյթը
 թափէր «ամենավտանգաւոր» և ատուած տարրի՝ այն է հայի վրայ:
 Հին ընթիմը իր կողմնակիցներով իր զայրոյթը «հակապե-
 տական» տարրերի դէմ ներքին նահանգներում հանում էր
 «անհանգիստ» հրէաներից և ինտելիգենտներից, Կովկասում
 փրկութեան նոխազը պէտք է լինէր արտաքին զօրեղ պաշտ-
 պաններ չունեցող հայ տարրը, որի գլխին էքսպերիմենտներ
 ասես ռիչի անում... Եւ ահա հայաջնջման սպառնալիքներով Կով-
 կասից հեռացած Գոլիցինի միջնորդութեամբ Բագու է նշանակ-
 ւում վրացի իշխան Նակաշիձէն: Հէնց այդ քաղաքից պէտք էր
 սկսել առաջին գործողութիւնը. չէ որ հայերի անտեսական
 ոյժը, ինտելիգենցիայի ստուար մասը և գործադուլներ սարքող
 բանուորականութիւնը այդտեղ էին աչքի ընկնում. միև կող-
 մից Բագուն է, ուր բուն է դրել թուրք «ինտելիգենցիան», որ չէր
 ծածկում իր համալսամական տենդենցները (այդ չէր կարող չի-
 մանալ ուսու բիւրոկրատիան, որի ցենզուրայից էին անցնում
 Касни-ի յօդուածները): Բագուում էին հարուստ հայիկները և ա-
 ւագալի դոչիկները, որոնք հնարաւորութիւն ունէին ոյժ դուրս
 բերել հայերի դէմ կուռելու համար: Ժամանակը, տեղը, թուրք
 հայկական յարաբերութիւնների լարուածութիւնը՝ Աղանվ-թո-
 վի իրադրութիւնների պրոպագանդի և հայ «կոմիտեաներ» ներկայու-
 թեան պատճառով—այդ բոլորը չափազանց նպաստաւոր էին հայ-
 կական շարժերի աջող սկզբնաւորութեան համար: Իսկ հայը
 համ հին ընթիմի դէմ պայքար էր մղում համ, էլ միամտաբար
 հաւատացած էր որ այդ ընթիմը թոյլ չի տալ իրան՝ հայից վը-
 ըէժ հանել թուրքի ձեռքով. նա կարծում էր որ ակներև ճշմար-
 տութիւն պէտք է լինի ուսու բիւրոկրատիայի աչքում այն թէ
 արեւելքում ռաի բարեկամն հայն է և թշնամին՝ թուրքը. միա-
 միտ պոլիտիկա, որ բոլորովին անտես էր առնում Լոբաշովի
 ժամանակից փոխուած քաղաքականութիւնը հայերի նկատմամբ:

ցի ազնուականութեամբ: Պոլիցիան և ադմինիստրացիան մնաց հինը: Թուրքը դարձեալ համարուած էր հին ընծիմի նեցուկ— պատեփել, խիստ միջոցներ ձեռք առնել թուրք աւագակներէ և մարդասպաններէ դէմ խելացի չէր համարուած: Բնականաբար շարունակուեցան թրքական վայրագութիւնները:

Վրայ հասան Մուկդենի և Յուշիմի պարտութիւնները, ուսաց բանակն և նաւատորմիւր իսպառ ջախջախուած էին: Այլևս դժուար էր յոյս դնել ինքնակալութեան այդ քայքայուած փառագուրկ սիւների վրայ: Խփել էր պատմութեան հատուցման ժամը, պէտքէ կորչէր կեանքից ոճիրներով ծանրաբեռնուած հին ընծիմը: Եւ օրհասական վերջին ճիգն թափեց արիւնից դեռ չկշտացած բիւրոկրատեան. Տրեպովին տըրուեցան անսահման լիազօրութիւններ՝ ըստ իր հայեցողութեան զանազան համաժողովներ, նոյն իսկ կառարավարութիւնից հաստատուած ընկերութիւններ փակել, ձերբակալութիւններ անել եւալն, եւայլ: Բայց արդէն ուշ էր դիկտատուրայի դիմելու. այժմ այդ բոլոր միջոցները այն ազդեցութիւնը պէտքէ անէին, ինչ փայտի հարուածները ծովի կատաղած ալիքները զպսպելու գործում: Ապստամբական ոգին արդէն տարածուել էր և զօրքի ու նաւաստիների մէջ. Սեծովում «Потемкинъ» զրահակիրը մի քանի նաւերով բարձրացել էր կարմիր դրօշակ և ռմբակոծում էր ինքնակալ Ռուսաստանի բաղաձնները: Դրութիւնը սպառնալից էր, չէր կարելի չզիջել: Եւ յունիսի Ծին Պետերբուրգում ծարր ընդունեց զեմսովային և քաղաքային գործիչների ներկայացուցիչներին, լսեց իշխ. Տրուբեցկոյի նշանաւոր ճառը, խօսք տուաւ «պետական աշխատանքի համար հրաւիրել ընտրուած մարդկանց»: Մի ամիս անց, օգոստոսի Ծին, հաստատուեց Պետական Դուման, առանց խօսքի, ժողովների և անձի ազատութեան, առանց օրէնսդրական ինիցիատիւի: Լեռնը մուկ ծնեց. դա պարլամենտիզմի բիւրոկրատիական վիժմունք էր և, հետեւաբար, չէր կարող գոհացնել սահմանադրական ազատութիւններ պահանջողներին: Կռիւր շարունակուեց. դարձեալ ցոյցեր, տեւրոբիստական գործողութիւններ, խռովութիւնոր: Վերջապէս Մոսկուայում հոկտեմբերի 14-ից սկսուեց յեղափոխութեան նոր, աւելի ուժեղ դէմքի գործադրութիւնը— քաղաքական ընդհանուր գործադուլ, որ տարածուեց ամբողջ Ռուսաստանում: Հաշտեցնել երկու կռուող մասերը՝ ինքնակալութիւնը և յեղափոխութիւնը՝ յանձն առաւ կոմս Վիտտէն, որին աջողուել էր Պորտսմուտում կնքել ռուս-ճապոնական խաղաղութիւնը: Եւ ահա այ դիպլոմատի խորհրդ-

դով հրատարակուեց հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը, որով սկսեցինք մեր այս տեսութիւնը:

Դա Ռուսական Մեծ Յեղափոխութեան առաջին մեծ յաղթանակն էր, այնքան տարիների զոհաբերութիւններից և տիտանական ջանքերից յետոյ: Ամբողջ Ռուսաստանը հսկայ ովկեանոսի նման ազատութեան այդ կարմիր օրերում ծփում էր ուրախ ուրախ և շահում շահաչում յաղթական, վեհ երգերից, ճառերից և կոչերից: Ժողովրդի ուրախութիւնը սուգ էր հին, զառամնալ կարգերի պարագիտների համար, և նրանք նենդ դաւադրութեամբ վրայ տուին իրանց սև հարիւրեակներով կարմիր դրօշակակիրների վրայ, գնդակի տարափ չխնայեցին իրանց ասեղութիւնն ու վրէժն անմեղներից լուծելու համար: Այն զօրքերը, որոնք ապուշ կտրած նայում էին թուրք աւազակների և մարդասպանների քստմնելի բարբարոսութիւնների վրայ և չէին համարձակում գնդակահար անել հրկիզող, թալանող, բռնաբարող, սրբապղծող մարդասպանների վոհմակները, յայտնելով թէ «հրամայուած չէ»—այժմ գնդակներ էին տեղում փողոցում տօնական տրամադրութիւնով խռնուած ժողովրդի վրայ: Այդ է հին ընթիմի լոգիկան. աւազակը, մարդասպանը, հրկիզողը վնասակար չեն, այլ վնասակար են բիւրոկրատիայի դէմ «կոռչի» աղաղակողները: Եւ մանիֆեստը սրբակուեց անմեղ երեխաների և կանանց արիւնով և ջարդուած գլուխներից ցրել եկած ուղեղի կտորներով: Խնտիլիգիւնցիան, հրէան, հայը արժանացան Տրեպովեան սև հարիւրեակների դաշնային բարբարոսութիւններին: Այդպիսի մարտիրոսութիւններով բացուեց նոր կեանքի արշալոյսը:

Վիտտէի բռնած տարտամ, տատանուող դիրքը հէնց սկզբից փչացրեց նոր գործը. նա հեռատեսութիւն չունեցաւ ճոր կառավարութեան՝ գլուխ կանգնեցնել նոր ուղղութեան մարդկանց, որոնց թիւը այնքան շատ է Ռուսաստանում. նա թոյլ տուեց որ ճոր կառավարութեան հետ զուգընթացաբար գործեն Տրեպովներ և Պոբեդոնոսցեֆներ իրանց բազմաթիւ մութ գործակալներով. նա իսկոյն և եթ չհրատարակեց բոլոր քաղաքական յանցաւորներին ներում. նա գիւղացիութեան հողի պահանջը անտես էր արել: Եւ Տրեպովի ծրագրով Ռուսաստանի բոլոր անկիւններում «հայրենասէրների» սարքած ջարդերը ինչպէս և Լեհաստանում իսկոյն և եթ յայտարարուած զինուորական դրութիւնը՝ վարկազուրկ դարձրին Վիտտէի կառավարութիւնը: Հաւատ չկար դէպի այն սահմանադրութիւնը, որ պէտք է մշակէր այդպիսի կառավարութիւնից հրաւիրուած Պետական

Դուռնան իր նեղ դասակարգային ընտրողական իրաւունքներով։ Եւ յեղափոխութիւնը շարունակուեց Ռուսաստանում. պահանջուեալ էր Սահմանադիր ժողովի հրաւիրում ընդհանուր, հաւասար, ուղիղ և գաղտնի ընտրողութեամբ. պահանջուեալ էր բոլոր քաղաքական յանցաւորներին ներում, հողի ազգայնացում, հին ընթիմի ներկայացուցիչների հեռացում պաշտօններից, ջարդերի հեղինակների խիստ պատիժ, Լեհաստանի համար ինքնավարութիւն։ Եւ քանի ուշ էր տրուում զիջումը ու թերի—այնքան ծայրայեղ էին դառնում պահանջները։ Բիւրոկրատիան չէր ուզում այդ հասկանալու Նոր զիջումներ հրատարակուեցան. ոչ բոլոր քաղաքական յանցաւորներին ազատելու մասին, գիւղացիների յետ դժման վճարների թեթեւացման և հողաբաժինների ընդարձակման մասին։ Տրեպոլ, Պոպելոնոսցեվ և Գլազով հեռացուեցան իրանց պաշտօններից, այլ պաշտօններ ստանալով և մերձենալով պալատին... Մի քանի ժամանակից յետոյ վերացրուեց և արտակարգ կարգադրութիւնը Լեհաստանի մասին։ Բայց փոխարէնը նոր անտակտութիւններ. գիւղացիական շարժումներով բռնուած նահանգները նորից ուղարկուեալ են արտակարգ լիազօրութիւններով զեներալ-ադիւտանտներ, որոնք իրանց խժոժութիւններով տերրորիստական ընդդիմադրութիւն են յարուցանում իրանց դէմ (զեներալ Սախարովին սպանում է մի կին)։ Բոլոր ազատ քաղաքացիներին յատկացրուած «միութիւն կազմելու» իրաւունքից զրկուած են պոստ-հեռագրական պաշտօնեաները. առաջ է գալիս պոստ-հեռագրական գործադուլ ամբողջ Ռուսաստանում իր զարհուրելի հետեանքներով։ Բանտարկուած են «Գիւղացիական միութեան» պարագլուխները։ Բազմամիլիոն զօրքի և նաւատորմի հնացած կարգ-կանոնի մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չի կատարուում, և զինուորներն ու նաւատիրները յուզուած են, պահանջներ անում, ապստամբուած։ Կրօնշտատից սկսած մինչև Սեպտտպուր, Վլադիվոստոկից մինչև Վարշաւա զօրքը պառակտուած է «կառավարական» և «հակակառավարական» մասերի. տեղի են ունենում ճակատամարտեր թէ ցամաքի և թէ ծովի վրայ. հետեանքը, հազարաւոր սպանուածներ, գերի ընկածներ, մի քանի խորտակուած ռազմաւաւեր, քարուքանդ արուած շինութիւններ։ Այդպիսով դասալքութեան ու անիրշանութեան պատկերը սարսափեւր մռայլութեան է հասնում, բայց և այնպէս անիծուած հին ընթիմի բուերն, բորենիներն և վագրները չեն ուզում ձեռք վերցնել դժբախտ երկրից։ Սընանկութեան և քայքայման դուռն է հասել ժողովուրդն էլ, պետութիւնն էլ, բայց և այնպէս արմատական զիջումներ անելու փոխարէն գեռ սպառնում են զինուորական դիկտատուրա հաս-

տատել և արեան մէջ խեղդել այդքան երկունքների մէջ ծնուած մանուկ ազատութիւնը: Պարագիտ բիւրոկրատիան չի կարողանում հասկանալ որ պետութեան նպատակը իրանց նըման ոճրագործների պահպանութեան մէջ չէ, այլ նրա նպատակն է՝ բոլոր քաղաքացիների բարօրութեան և ազատութեան ապահովութիւնը: Նրանք պէտք է իմանային որ մինչև նպահովուի մի երկրում ազգաբնակչութեան լայն սահմանադրական զարգացումը՝ անկարելի է սպասել արմատական հոսանքների կանոնաւոր և խաղաղ ընթացքը: Մինչև Ռուսաստանում կառարուող բուրժուական-գեմոկրատիական յեղափոխութիւնը Սահմանադիր ժողովի միջոցով լայն հուն չբանայ իր առջև, նա չի ձեռք վերցնել կատաղած հեղեղի նման իր աւերիչ ընթացքից: Բիւրոկրատիայի կառուցած ամբարդակներն ու թմբերը, ժամանակաւոր արգելքներ դնելով, միմիայն աւելի անգուսպ, աւելի կործանիչ են դարձնում յեղափոխական էներգիան: Որքան շուտ հրաւիրուի Սահմանադիր ժողով՝ այնքան հեշտ կը լինի վերջացնել յեղափոխութիւնը և սկսել նոր կեանքի ստեղծագործական աշխատանքը: Ռուսաստանը ցեղերի, կրօնների, կուլտուրաների և աշխարհագրական պայմանների չափազանց բարդ պետական և խճճուած մի զանգուած է, ուստի բիւրոկրատիական հանճարից վեր է, առանց ազգաբնակչութեան կամքն իմանալու, առանց նրա կատարեալ ներկայացուցչութեան մշակել այնպիսի Սահմանադրութիւն, որ զերծ լինէր բիւրոկրատիական շարուն ֆորմուլներից, նեղ կուսակցական անհամբերողութիւնից, անշարժութեան ընկեր դոգմատիզմից և իրականութեան հոտառութիւնից զուրկ դոկտրինեօրութիւնից: Միթէ պարզ չէ հարցը: Դառնանք մեր երկրին:

Տասը ամսուայ ընթացքում կառավարութիւնից խրախուսուած թուրքական խժգոնութիւնները Բագուի, Դանձակի և Երեւանի նահանգների քաղաքներում և գիւղերում հայ ազգաբնակչութեան դէմ այնքան անպատիժ մնացին որ վստահացան մուտք գործել նաև փոխարքայանիստ Թիֆլիսը և չինգիլխանեան վայրագութիւնների ներկայացումներ սարքել Մէյդանում, ռուս բիւրոկրատիայի, դինուորութեան և վրաց հայակեր շովինիստների աչքերի առջև: Սակայն Կովկասի մայրաքաղաքում հայ և միջազգային կազմակերպութիւնները մտադիր չէին թոյլ տալու որ Մէյդանը հռովմէական կրկէս դառնայ, իսկ բիւրոկրատիան, օֆիցերները և վրացի շովինիստները կրկէսի հանդիսատեսներ, այդ կրկէսի կատաղած վազըների և բորենիների դերը պէտք է ստանձնէին թուրք մարդասպաններից կազմ-

ուած վոհմակները իրանց բէգերի առաջնորդութեամբ, բայց դրանց առջև ցցուեցին ոտից գլուխ զինուած հայ կտրիճներ, այլ ոչ Հռոմի կրկէսների քրիստոնեաներ, որոնք, յոյսները դրած Նախախնամութեան վրայ, աղօթքներ էին մրմնջում այն ժամանակ, երբ զազանները յօշոտում են նրանց մարմինը և լիզում իրանց արիւնոտ դունչները... Եւ հանդիսատեսները վերջապէս կարմրեցին ամօթից, նրանց մեռած խիղճը շարժուեց և ատիպուած եղան իրանք ևս միջոցներ ձեռք առնել և յետ քշել իրանց որջերից դուրս եկած արիւնածարաւ բէգերին իրանց ընչաքաղց նոքարների հետ դէպի Բորչալուի ծմակները: Ամօթ և նզովք այն քաղաքակա-նութեան որ երես է տալիս խուլիզանական ամեն տեսակ ար-տայտութիւններին ! Դրա վերջը այն է, ինչ որ տեսնում ենք...

Այժմ ամենայնտիւ հայն էլ հասկացաւ, որ բռնակալական րեժիմը ժողովրդի համար աւելի մեծ չարիք է, քան ամենաու-ժեղ երկրաշարժը և ամենաահուելի ժանտախտը, լինի այդ բռնակալութիւնը խաչակիր, թէ մահիկաւոր դրօշակի տակ: Թշուառ հայութիւնը Մեծն Պետրոսի ժամանակներից սկսած զոհում էր ամեն ինչ, միայն թէ դայ և հաստատուի իր ապրած երկրում ճորիստոնեաների պաշտպան հզօր Ռուսաստանը: Եւ երբ իրականացաւ այդ իդձը՝ նրա ցնծութեան վերջ չկար: Այ-նուհետև անսահման հաւատով որ իր կեանքը, գոյքը և պատի-ւը ապահովուած են «անօրէնների» ոտնձգութիւններից, հայը սե-րնդից սերունդ, մօտ մի դար չարչարում էր, արիւն քրտինք թափում իր բարօրութեան վրայ, շէնացնում քաղաքներ ու գիւ-ղեր, կրթում, ծաղկեցնում առևտուրն ու արդիւնագործութիւնը, հաւատարմութեամբ ծառայում պետութեան, լքցնում նրա զան-ձարանը իր հալալ աշխատանքից հանած տուրքերով, իր զաւակ-ների արիւնն էր զոհում ընդհանուր հայրենիքի համար, իր հլու հնազանդութեան մէջ բողոքում էր միայն վարչութեան ամենա-ծայրայեղ անարդարութեան դէպքերում: Նրա հաւատը դէպի իշխանութիւնը այնքան կոյր էր որ նա նոյնիսկ մոռացաւ ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը, որովհետև մի րոպէ անգամ չէր կասկածում թէ իշխանութիւնը, զօրքը, ոս-տիկանութիւնը և արդարադատութիւնը գոյութիւն ունին բոլոր բնակիչների կեանքի, գոյքի և պատուի պաշտպանութեան հա-մար. նրա մտքին չէր անցնում մասսային սպանութիւնների, թալանի և այլ ոճրագործութիւնների հնարաւորութիւնն ան-գամ: Բայց ահա փետրուար ամսից մինչև օրս Կովկասի բոլոր հայաբնակ քաղաքներում և գիւղերում, ոռւս իշխանութեան բարեհաճ թոյլտուութեամբ, օր ցերեկով, զօրքերի աչքերի առջև,

ուսու պոլիցիայի գիտութեամբ զինուած և կազմակերպուած
 թուրք օրդաններ, իրանց արիւնարբու բեգերի, խաների և սէ-
 յիդներու առաջնորդութեամբ, կոտորում են հայերին, թալանում
 նրանց ունեցածը, այրում նրանց տները, կտրտում ալգիները,
 բշտում հօտերն և նախիրները, աւերում և յափշտակում գործա-
 րանները, բռնաբարում, գերի տանում կանանց, մորթոտում ե-
 րեսաներին և ծեւերին, բռնի կրօնափոխ անում, պղծում ե-
 կեղեցիները, մի խօսքով կատարում այն բոլոր գազանութիւն-
 ները, որոնցից մարդու գլխի մաղերն բիզ բիզ ցցւում են և
 արիւնը երակներին մէջ սառչում է: Եւ ի՞նչ: Գտնւում են
 «աղմինխտրատորներ» որոնք արդարացնում են այդ բոլորը և
 դեռ մեղաւոր են համարում տուժող հայերին: Գտնւում են
 Ֆաղէեֆներ և Տակայաշլիիներ, որոնք իրանց մէջ ոյժ են գըտ-
 նում պատժելու ոչ չարագործներին, այլ օրէնքի և իշխանութեան
 պաշտպանութիւնից զրկուած և օրհասական կուում իրան պաշտ-
 պանող հային: Հազարաւոր փաստերից մըրը առաջ բերենք,
 միթէ միայն Պոլլի կայարանում պատահած դէպքը, երբ զին-
 ւած թուրքեր, որսկան շների նման, մտան ժամանած գնաց-
 քի վագոնները՝ հայ որոնելու և երբ դտան մի անդէն խեղճ պա-
 տանի, խեցին նրան իր լեղապատառ մօր գրկից, դուրս քա-
 շեցին պլատֆորմ և ուսու ժանդարմների, ստրաժնիկների, զի-
 նուորների և օֆիցերների և ապշած հասարակութեան առջև
 մորթեցին թշուառին, միմիայն այն պատճառով, որ նա հայ է.
 և ոչ մի ձեռք չբարձրաւ կանգնեցնելու այդ քստմնելի չարա-
 գործութիւնը: Ո՛չ մի ձեռք!.. Շէրամայուած չէ հրացան արձակելը
 — ահա արդարանալու ստերէօտիպ նախադասուղինը, որ ամեն
 տեղ լսուած է զինուորներից և կազակներից, երբ խնդիրը հայի
 պաշտպանութեան է գալիս: Ո՞վ է տուել այդ ոճրախնամ հրամանը:
 Միթէ արդարադատութիւնը պէտք է կոյր մնայ մինչև վերջ.
 միթէ պատասխանատու չեն փոխարքան և իր գործակիցները
 և պոլիցիան այդպիսի բարբարոս ուղղութիւն ունեցող քա-
 ղաքականութեան համար: Մի ամբողջ ժողովուրդ դարձել են
 Դրէյֆուս, որին հալածում են բիւրոկրատները. թիւրք խու-
 ժանը և վրացի շովինիստները, և այդ ստոր, խաւար դաւաղը-
 րութեան դէմ կռիւ չէ դուրս գալիս մի Զուլա իր համարգնե-
 րով... Բոլոր ստոր և խաւար ուժերը միացած են հայութիւնը
 մեղադրելու մէջ. լսելով լսում են և չեն իմանում ճշմարտու-
 թիւնը, տեսնելով տեսնում են և չեն ճանաչում չարագործնե-
 րին: Վէ՛յ, ձեզ կեղծաւորաց. դի նման էք գերեզմանաց բռնից,
 որ արտաքոյ երեկն գեղեցիկ և ի ներքոյ լի են ոսկերօք
 մեռելոց և ամենայն պղծութեամբ...

Մեր անցեալ տեսութիւնը (№ 10) գրուած էր հոկտեմբերի 5-ին, երբ դեռ ևս կարմիր թանաքով զինուած ցենզուրան էր իշխում մամուլի վրայ: Դեռ այն ժամանակ, բռնկուած կրքերն հանգստացնելու նպատակով, պահանջուած էինք նախ և առաջ՝ «ազատ և արդար կարգի» Յետոյ՝ պահանջուած էինք «գումարել հայ-թուրք-վրացական ներկայացուցչութեան ժողով»: Այդ երկրորդ պահանջը երկու ամիս անց դնում են և տեղական թերթերը, այն զանազանութեամբ որ հայոց մի քանի լրագրներն ուզում են բաւականանալ միայն հայ-թրքական համազումարով: Մենք պնդում ենք մեր պահանջի վրայ և նոյնիսկ ընդարձակում այն, մտցնելով ներկայացուցչութեան մէջ նաև ռուս հասարականութիւնից ընտրուածներին: Մենք այդ համազումարին միայն խաղաղադարական փունկցիաներ չենք յատկացնում, այլ ցանկանում ենք որ նա դառնայ հասարակական խիղճն արտայայտող մի ժողովրդական դատարան: Այն ոճիւրները որ կատարուել են այս 10 ամիսների ընթացքում իրաւունք է տալիս ասելու որ հայ ազգը հազար անգամ աւելի անարդարութիւն կրեց Կովկասի բէակցիօն ոյժերի կողմից քան թէ Դէյֆուսը Ֆրանսիայում: Դիտարկւում ենք որ ազմինիստրացիան է, որից կախում ունեն մեր չինոյիկ դատաւորները և քննիչները. այդ պայմաններում երբէք հայ ժողովուրդը արդարադատութիւնը չի գտնի: Իսկ անպատիժ թողնել մի ամբողջ ժողովրդի գլխին կատարուած անլուր ոճրագործութիւնները — նշանակում է զուրկ լինել արդարամտութեան նշոյլից անգամ: Եւ մի հասարակութիւն որ իր մէջ չի գտնում հրամայական պահանջ գոչելու ոճրագործների երեսին՝ jaccuse-նա արժան է մարդկային անունը կրելու... Զանազան Կուզմինսկիների և Սեդավանների մրոտած թղթերը գրող նշանակութիւն չունին: Հասարակութիւնը ինքը պէտք է ընտրի քննիչներ և դատաւորներ, որովհետև Դալի-Ալիններին հովանաւորող և Արնուդներին պաշտօնից հեռացնող մի ազմինիստրացիա երբէք չի նպաստիլ արդարութեան վերականգնման... Հազարաւոր թշուառացած այրիների և որբերի արտասուած թոր աչքերը, հազարաւոր անմեղ զոհերի արիւնը արդարութիւն են պահանջում, և մինչև չգոհացնուի այդ պահանջը՝ Նեմեզիդան հանգիստ չի թողնի մեր աւերուած, հիկիզուած արիւնաներկ երկիրը...

Թողնենք հեռու ապագան և վերցնենք մեր սերնդի ոյժերին համապատասխան դրժները: Հարցնում ենք. կարո՞ղ է հայ ժողովուրդը հանդիստ սրտով նուիրուել իր խաղաղ աշխատանքին, քանի դեռ պաշտօնավարում են ոճրագործութիւնների հե-
Դեկտեմբեր, 1905.

ղինակներն, դրդիչները և հովանաւորողները, քանի դեռ արդար հատուցում չեն ստացել չարագործները ժողովրդական դատարանից: Կարող է հայը շարունակել բարի հարեանութիւնը մի տարրի հետ, որի գազանային բնազդները ամեն լուրջ պատրաստ են բռնկուել այս կամ այն պրովոկատորի, բէգի կամ սէյդիի քարոզով: Համերաշխութեան, հղբայրութեան կոչերը թող շարունակ կըրկնուեն, թող սոցիալիզմի ագիտացիան եռանդով տարածուի և թուրք մասսայի մէջ, սակայն մեր սերունդը այժմ միայն այդ պատանական միջոցների վրայ անկարող է յոյս դնել, եթէ չի ուզում Շչեդրինի карась-идеалист-ի դերում գտնուել: Հայը այժմ այնպիսի պայմաններում է ապրում որ եթէ չի ուզում ընաշինջ լինել Կովկասում պէտքէ տաք ամսուայ դառն փորձերից դասեր վերցնել: Այդ դասերն ասում են նրան. 1) հին բեժիմը պէտք է առանց մնացորդի վերանայ և տեղ տայ լայն սահմանադրական—ժողովրդավարական մի կառավարութեան. 2) հայ ժողովուրդը պէտք է ամենալայն չափերով իրագործի ինքնապաշտպանութեան միջոցները. տեղափոխի թուրք տարրերով շրջապատուած հատ-հատ հայ գիւղերը հայաբնակ շրջանների մօտ, խառն թուրք-հայկական բնակիչներունցող գիւղերում պէտք է կատարուեն տարբեր տարբեր փոխադրութիւններ, այնպէս որ միացեղ ազգաբնակչութիւններ ստացուեն այդ կէտերում. քաղաքներում, ուր հայերը փոքրամասնութիւն են կազմում թուրքերի համեմատութեամբ (Բագու, Գանձակ, Նախճաւան և այլն) և քաղաքային ինքնավարութիւնները, շնորհիւ թուրք տարրի ագէտ և անկուլտուր բնազդներին, ընկնում են հասարակական կեանքի անպատրաստ գործիչների ձեռքը, որոնք դանդաղեցնում և քայքայում են միւս աւելի կուլտուրական տարրերի կեանքը, այդպիսի քաղաքներում թուրքերը պէտքէ ունենան առանձին թաղեր իրանց առանձին ինքնավարութեամբ, եթէ չեն ցանկալ որ յարգուին ոչ թուրք փոքրամասնութեան իրաւունքները: Ընդհանուր ձայնաւորութեան արդար սկըբունքը զանազան բէգեր, հաջիներ, սէյիդներ ու ղոչիներ, օգտուելով թուրք մասսայի ագիտութիւնից, անշուշտ ի չար պէտք է դործ դնեն և դրա շնորհիւ Բագուի, Գանձակի, Շուշու, Նախճաւանի, Շամախու, Նուխու և այլ թիւրք-հայ ազգաբնակչութիւն ունեցող քաղաքները մատնուած պէտք է լինեն կատարեալ անշարժութեան: Մինչև որ սոցիալ-դեմոկրատիական պրոպագանդը իր գործը տեսնի թրքական խաւերում—անթիւ անհամար չարիքներ կը թափուեն հայերի գլխին և քրիստոնեայ տարրերի հետ տուժողի դերում կը լինի հէնց ինքը անգիտակից թուրք ժողովուրդը, որին սև մարմնի և խաւարի մէջ

պահելը շահաւէտ է թուրք իշխող դասակարգերի տեսակէտնե-
րից: Երբ այդպիսի քաղաքներում հաստատուեն կուլտուրական
փոքրամասնութեան իրաւունքները ապահովող ժամանակաւոր
միջոցներ—տուժողը կը լինի յետադէմ տարրը, որ և ստիպուած
կը լինի հրաժարուել իր նեղ կրօնա-ցեղական աւանդու-
թիւններէ: Այլապէս անարդար է հայի շինքից կապել թուր-
քի յետաճնացութիւնը և այդ ծանր բեռի տակ խեղդել հային:
Ամէն կերպ օգնենք որ մեր հարեան թուրքը լուսաւորուի, քա-
ղաքակրթուի, թողնի իր գաղանային ինստիտուտները, սակայն
մինչև մեր սերմերը հունձ բերեն՝ միջոցներ առնենք նրա տը-
գիտութեան և ֆանատիկոսութեան տարերային արտայայտու-
թիւնների դէմ: Մենք մեր գիւղերի շուրջ աւաններ էլ կը փորենք,
պատնէշներ էլ կը կանգնեցնենք, մետաղաթիւերից ցանցեր էլ
կը շինենք, իւրաքանչիւր կուռղի ձեւքն զէնք էլ կը տանք,
բարիկաղներ կը շինենք, քանի որ այդպէս չվարուելով քարու-
քանդ եղանք. բայց այդ մեր ինքնապաշտպանական միջոցները
չեն արգելում բարի հարեանների յարաբերութիւններ պահպա-
նելու. այդ միջոցները խաղաղ թուրքերի դէմ չեն, այլ աւաղա-
կային ասպատակութիւնների դէմ: Այդ աւաղակներից պէտք է
պաշտպանուել ինչպէս պաշտպանուում ենք արիւնարու գազան-
ներից, առանց դոնկիխոտական ճառերի: Եւ հաւատացէք որ գա-
զանները այնքան խելք ունեն որ գիտեն իրանց կաշիները հեռու
պահել անվրէպ գնդակներից... Դայլի գլխին աւետարան կար-
դալը աննպատակ միջոց է: Երբ նոր կարգերը խոր արմատ-
ներ կը գցեն մեր իրականութեան մէջ և կ'իրագործուի դրախ-
տը, ուր վագրն ու գառը բարի հարեանութիւն են պահպանում
այն ժամանակ ինքն ըստինքնեան կը վերանան ինքնապաշտ-
պանութեան վայրենի գործիքները: Իսկ մինչ այդ մեր քայլե-
րը յարմարեցնենք մեր առաջ ընկած ճանապարհի յատկութիւն-
ներին. գեղեցիկ է աստղազարդ երկինքը, սակայն մենք ստի-
պուած ենք խորտուրորտ ճանապարհով քայլելու և մեր ոտների
տակ նայելու...

Լ. Ս.